

Examining the Role of the New Middle Class in the Iranian Islamic Revolution

Alireza. Zeynolabedin¹, Fereshteh Sadat. Etefaghfar^{1*}, Mehdi. Goljan¹

¹ Department of History, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: F.etefagh@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Zeynolabedin, A., Etefaghfar, F. S., & Goljan, M. (2025). Examining the Role of the New Middle Class in the Iranian Islamic Revolution. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(4), 1-16

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The middle class in any society encompasses various social strata that originate from different social backgrounds and possess diverse political demands and tendencies. From a theoretical and conceptual standpoint, the middle class is considered a social class that includes many individuals in various occupations who are culturally more similar to the upper class yet economically closer to the working class. In the present article, through the collection of documentary data and using an explanatory (causal), descriptive-analytical method along with qualitative data analysis, and employing the theoretical approach of the middle class, an attempt has been made to examine the conditions and factors that led to the emergence and formation of the new middle class in Iran, as well as to analyze the dynamics of the middle-class structure throughout the history of contemporary socio-political developments in Iran. Moreover, the role of the new middle class in the Iranian Islamic Revolution is explored. The research question posed in this article is: What role and function did the new middle class have in the Iranian Islamic Revolution? The hypothesis tested in response to this question states that the role and function of the new middle class—through population growth, the expansion of urbanization in cities, and the increase in education levels—by forming an alliance with the traditional middle class (i.e., the clergy, the bazaar, and the lower strata of society), and through intellectual creativity, self-awareness, rationality, responsibility, and social criticism, led to challenging the government of Mohammad Reza Shah Pahlavi and ultimately to the Iranian Islamic Revolution.

Keywords: *Class, New Middle Class, Class Coalition, Self-Awareness, Iranian Islamic Revolution.*

EXTENDED ABSTRACT

The concept of the middle class as a pivotal force in socio-political transformations has long been emphasized within sociological theory, and its role in the context of the Iranian Islamic Revolution represents a particularly compelling case. In Iranian society, the middle class has historically comprised various strata with divergent social origins and political tendencies, which makes its analysis complex and multi-layered. Traditionally, Iranian society was divided into the upper class, which included royal families, major landowners, high-ranking bureaucrats, and commercial-industrial bourgeoisie; the middle class, consisting of clergy, bazaar merchants, bureaucrats, and the educated; and the lower classes composed of manual laborers and peasants. However, the rise of the new middle class emerged in the twentieth century amid extensive modernization efforts, the expansion of bureaucratic institutions, and the proliferation of formal education. Influenced by Western sociopolitical models, this class included state bureaucrats, professionals, academics, lawyers, doctors, engineers, and intellectuals—groups described in the works of theorists such as C. Wright Mills and Harold Lasswell as emblematic of the “white-collar” stratum, signifying a departure from traditional occupational hierarchies ([Azghandi, 2000, 2006](#)). This class functioned as a bridge between the working class and the elite, possessing cultural affinities with the upper class yet economic ties to the lower class, which positioned it uniquely to critique the status quo and aspire toward transformative social change.

The historical evolution of the new middle class in Iran is intimately linked with the state-led modernization initiatives of the Pahlavi era, particularly under Reza Shah. The establishment of modern educational institutions, the dispatch of Iranian students to European universities, and the creation of new bureaucratic and administrative structures facilitated the emergence of a cadre of educated professionals who occupied key managerial and administrative posts upon their return. By the 1920s and 1930s, the number of primary schools expanded twelvefold, secondary schools grew nearly tenfold, and by 1320 (1941) over 10,000 students had completed secondary education and more than 65,000 had completed primary schooling ([Abrahamian, 1998](#)). The Ministry of Education and newly established teacher-training colleges further institutionalized this process. Parallel to educational expansion, bureaucratic growth accelerated: the number of government employees rose from 20,000 to 250,000 by 1941, with modern ministries replacing the old patrimonial system of hereditary officials. This rapid bureaucratization cultivated a distinct stratum of civil servants who were salaried professionals rather than traditional notables, and while dependent on the state apparatus, they also developed a degree of political consciousness and organizational cohesion, enabling them under revolutionary circumstances to oppose the regime they served ([Azghandi, 2006](#)). This dual character—both dependent on and oppositional to the state—became a defining feature of the new middle class.

Sociologically, the new middle class contrasted sharply with the traditional middle class, which was rooted in the clergy (ulema) and the bazaar-based petty bourgeoisie. The traditional middle class retained economic autonomy from the state, enabling it to resist state encroachments, as seen in the enduring power of the bazaris despite state efforts to undermine them through urban redevelopment, credit restrictions, and market regulation ([Keddie, 1990](#)). In contrast, members of the new middle class depended on state salaries and employment yet were also the primary carriers of modern, rationalist, and reformist ideas. Theoretically, this aligns with Max Weber’s conception of the “white-collar” class as skilled non-manual workers who wield cultural and political influence due to their specialized expertise ([Mils, 1956](#)), and with Anthony Giddens’s view of them as key drivers of modernization. The new middle

class increasingly adopted values of meritocracy, secularism, and scientific rationality, challenging the patrimonial logic of the monarchy. Intellectuals within this class played a particularly influential role as cultural critics, generating new ideas, challenging entrenched traditions, and advocating for public welfare, justice, and national independence (Bayat, 1983). While small in number, these intellectuals exerted outsized influence by shaping public discourse and mobilizing collective discontent, which became vital during moments of political crisis.

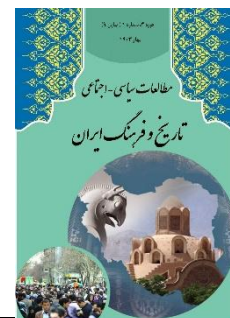
The dynamics of the new middle class's relationship with the state shifted repeatedly during the twentieth century. Under Mohammad Reza Shah, the new middle class experienced significant material gains during the oil-fueled economic boom of 1945–1975, which initially dampened their political opposition. However, their growing educational attainment and professionalization also raised expectations for civil liberties and political participation, which the autocratic regime was unwilling to grant. This generated what Samuel Huntington describes as a modernization paradox: as societies modernize, demands for participation increase faster than institutions can accommodate, resulting in instability. The regime's authoritarian structure, its reliance on a narrow elite, and its use of coercive security apparatuses alienated much of the new middle class, especially younger professionals who comprised the majority by the 1970s. Simultaneously, global capitalist expansion after World War II intensified Iran's integration into the world economy, eroding the independent national bourgeoisie and creating a comprador elite allied with the monarchy (Azghandi, 2006). This exacerbated class polarization: on one side stood a small elite supported by international capital but detached from society, and on the other side stood the traditional middle class, the working class, and an increasingly disillusioned new middle class. Many professionals, despite benefiting from modernization, felt excluded from meaningful decision-making and saw their technocratic roles as politically marginal, fueling a sense of grievance and opposition.

By the mid-1970s, this discontent crystallized into open political opposition. The new middle class, especially intellectuals, became central to articulating critiques of the regime, highlighting cultural stagnation, political repression, and the erosion of national identity. They framed the monarchy not merely as politically authoritarian but as culturally alienated, having abandoned authentic Iranian-Islamic values in favor of Westernization. This dovetailed with broader societal currents, as the traditional middle class—particularly the bazaaris and clergy—suffered from the Shah's modernization policies that undermined their economic and cultural bases (Ashraf & Banuazizi, 1992; Halliday, 1979). Crucially, the new middle class gradually allied with the traditional middle class in opposition to the monarchy, bridging their historical divide. Professionals provided organizational and ideological resources, while bazaaris supplied financial support and networks of mosques amplified mobilization. This coalition-building echoed earlier episodes such as the Iranian Constitutional Revolution, but in the 1970s it was far more extensive and coordinated. Workers also joined in mass strikes, but it was the intellectual leadership and organizational capacities of the new middle class that gave coherence to the revolutionary movement, transforming diffuse discontent into a coordinated uprising (Ashraf, 1993).

During the Iranian Islamic Revolution itself, the new middle class played multifaceted roles. As state employees, they controlled key bureaucratic and administrative machinery, and many engaged in strikes and work slowdowns that paralyzed the government. As intellectuals, they produced the revolutionary discourse that delegitimized the monarchy, reframing it as corrupt, dependent, and oppressive. Their educational background lent them credibility, while their cultural capital enabled them

to reach broad audiences through universities, media, and professional associations. Figures within this class emphasized rationality, self-awareness, responsibility, and social criticism, positioning themselves as the conscience of the nation and claiming moral authority to challenge the regime. However, the class was internally divided: some highly educated elites remained loyal to the Shah out of personal interest or ideological alignment, but many of these fled during the revolutionary crisis, illustrating their shallow ties to the populace. By contrast, the majority of younger, mid-level professionals sided with the revolution, seeking not only regime change but also a broader transformation of governance, social justice, and cultural renewal. Their defection critically undermined the regime's administrative capacity and signaled to other social groups that the monarchy's legitimacy had collapsed ([Bendreau, 1999](#); [Mohammadi, 2006](#)).

In sum, the revolution's success owed much to the alliance between the new middle class and the traditional middle class, with the former providing the intellectual, organizational, and technical backbone and the latter supplying mass networks and religious legitimacy. This coalition was forged not out of shared ideology but out of convergent grievances: both groups sought to escape authoritarianism and achieve a more participatory and just political order. The new middle class's role exemplifies the paradox of modernization under authoritarianism: the very forces the regime nurtured for development—education, bureaucracy, professionalization—became the agents of its downfall. The research demonstrates that demographic growth, urbanization, rising education, and bureaucratic expansion produced a new middle class that, through intellectual creativity, rationalism, self-awareness, responsibility, and social criticism, allied with the traditional middle class to challenge the Mohammad Reza Shah Pahlavi government and ultimately catalyze the revolution. This underscores the broader sociological insight that middle classes, though often portrayed as stabilizing forces, can become revolutionary actors when their expectations for participation are frustrated by rigid authoritarian systems.

بررسی نقش طبقه متوسط جدید در انقلاب اسلامی

علیرضا زین العابدین^۱، فرشته السادات اتفاق فر^{۲*}، مهدی گلجان^۳

۱. گروه تخصصی تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: F.etefagh@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

زین العابدین، علیرضا، اتفاق فر، فرشته السادات، و گلجان، مهدی. (۱۴۰۴). بررسی نقش طبقه متوسط جدید در انقلاب اسلامی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۴)، ۱۶-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

طبقه متوسط در هر جامعه‌ای اقشار مختلفی را در بر می‌گیرد که دارای منشا اجتماعی از خواسته‌ها و گرایش‌های سیاسی متفاوت هستند. از منظر تئوریک و نظری، طبقات متوسط یک طبقه اجتماعی است و شامل افراد بسیاری در مشاغل مختلف می‌شود که از نظر ارزشهای فرهنگی بیشتر مشابه طبقه بالا و از نظر درآمد بیشتر مشابه طبقه کارگر هستند. در مقاله حاضر، با گردآوری اسنادی داده‌ها و به روش تبیین (تعلیلی)، توصیفی-تحلیلی و با تحلیل کیفی داده‌ها و با بهره‌گیری از رویکرد نظری طبقه متوسط، تلاش بر آن است که ضمن بررسی شرایط و عوامل پیدایش و شکل‌گیری طبقه متوسط جدید در ایران و همچنین بررسی پویای ساختار طبقه متوسط در تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی معاصر ایران، نقش طبقه متوسط جدید در انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گیرد. پرسش مقاله حاضر این است که: طبقه متوسط جدید دارای چه نقش و کارکردی در انقلاب اسلامی بوده است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به پرسش مقاله مورد سنجش قرار می‌گیرد این است که: کارکرد و نقش طبقه متوسط جدید به واسطه رشد جمعیت، گسترش شهرنشینی در شهرها و افزایش میزان تحصیلات از رهگذر ائتلاف با طبقه متوسط سنتی یعنی روحانیت، بازار و طبقات زیرین جامعه، و به واسطه خلاقیت فکری، خودآگاهی، عقل‌گرایی، مسئولیت‌پذیری و انتقاد اجتماعی موجب به چالش گرفتن حکومت محمد رضا شاه و مآلا انقلاب اسلامی ایران گردید.

کلیدواژگان: طبقه، طبقه متوسط جدید، ائتلاف طبقاتی، خودآگاهی، انقلاب اسلامی.

مقدمه

طبقه اجتماعی نوعی قشربندی است که در آن قشرها بر اساس مقررات قانونی ایجاد نشده‌اند و عضویت بر مبنای موقعیت موروثی است. طبقه اجتماعی گروه‌بندی وسیعی از افراد است که دارای منابع اقتصادی مشترکی هستند. نظام‌های طبقاتی انعطاف‌ناپذیرترین نظام‌های قشربندی به شمار می‌روند. از منظر جامعه‌شناسی طبقات و قشر بندی اجتماعی سه نوع طبقه در تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی معاصر ایران قابل شناسایی است. اولین طبقه، طبقه فرا دست است که در بر گیرنده خانواده‌های سلطنتی، زمین داران بزرگ، دیوانیان عالی رتبه (نخبگان) و بورژوازی تجاری- صنعتی می‌شد. دومین طبقه، طبقه متوسط است. طبقه متوسط در هر جامعه‌ای اقشار مختلفی را در بر می‌گیرد که دارای منشا اجتماعی و خواسته‌ها و گرایش‌های سیاسی متفاوت هستند. در ساخت و ترکیب اصلی این طبقه از روحانیون، بازاریان، دیوانیان و تحصیل کردگان نام برده می‌شود. با عنایت به اینکه طبقه متوسط ایران از نیروهای اجتماعی مختلفی تشکیل شده‌اند و دارای منافع معارض و به ویژه به خاطر اینکه این اقشار تاریخ پیدایش دو گانه‌ای دارند، جامعه‌شناسان این طبقه را به دو گروه سنتی و جدید تقسیم می‌کنند.

طبقه متوسط جدید در جایی بین (طبقه کارگر) که معمولاً منظور کارگران یدی است و طبقه مرفه یا طبقه بالا که معمولاً سرمایه داران بزرگ یا نخبگان حاکم را شامل می‌شود، قرار دارد. طبقات فرو دست سومین دسته طبقات در جامعه‌شناسی طبقاتی است. طبقات فرو دست شامل طبقاتی می‌شوند که در جریان تولید در پایین ترین مرتبه تخصص قرار داشته و از طریق فروش نیروی کار و توان جسمی زندگی خود را می‌گذرانند.

به رغم همه پژوهش‌هایی که از سوی پژوهشگران حوزه تاریخ تحولات معاصر ایران در حوزه جامعه‌شناسی طبقات صورت گرفته است، اما به نظر می‌رسد که جای پژوهشی که خواسته باشد، نقش طبقات متوسط جدید در انقلاب اسلامی را مورد بررسی قرار دهد، به جد خالی است. بنابر این دغدغه و هدف اصلی پژوهش حاضر آن است که ضمن بررسی شرایط و عوامل پیدایش و شکل‌گیری طبقه متوسط جدید در ایران و همچنین بررسی پویا ساختار طبقه متوسط در تاریخ تحولات سیاسی- اجتماعی معاصر ایران، نقش و کارکرد طبقه متوسط جدید در انقلاب اسلامی را با بهره‌گیری از الگوی نظری (طبقه متوسط)، مورد ارزیابی قرار دهد. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که: طبقه متوسط جدید دارای چه نقش و کارکردی در انقلاب اسلامی بوده است؟ فرضیه‌ای که در پاسخ به پرسش اصلی مورد سنجش و آزمون قرار می‌گیرد، بر اساس متغیرهای مستقل و وابسته تنظیم شده است. در این پژوهش و با عنایت به موضوع، طبقه متوسط جدید متغیر مستقل و تبیین کننده و پیروزی انقلاب اسلامی متغیر وابسته و تبیین شونده محسوب می‌شوند. بر اساس متغیرهای مستقل و وابسته، فرضیه مقاله حاضر را می‌توان اینگونه تبیین نمود و آن اینکه: کارکرد و نقش طبقه متوسط جدید به واسطه رشد جمعیت، گسترش شهرنشینی در شهرها و افزایش میزان تحصیلات از رهگذر ائتلاف با طبقه متوسط سنتی یعنی روحانیت، بازار و طبقات زیرین جامعه، و به واسطه خلاقیت فکری، خود آگاهی، عقل گرایی، مسئولیت پذیر و انتقاد اجتماعی موجب به چالش گرفتن حکومت محمد رضا شاه و مآلاً انقلاب اسلامی ایران گردید.

روش تحقیق

نوع پژوهش بر اساس هدف: کاربردی است. از حیث نتیجه‌گیری: کاربردی- توسعه‌ای، از جهت رویکرد انتخاب: عقلانی، و از منظر تحلیل داده‌ها: کیفی و به لحاظ ماهیت پژوهش، تبیینی (تعلیلی)، توصیفی- تحلیلی می‌باشد. روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات اسنادی است که از طریق مراجعه به کتابخانه و آرشیو مقالات و همچنین جستجو در شبکه‌های الکترونیکی و اینترنتی انجام شده است.

طبقه متوسط: چارچوبی برای فهم الگوی نظری تحقیق

جامعه طبقاتی ایران در کنار طبقه متوسط سنتی که شامل روحانیت و بازار می‌باشد، دارای طبقه دیگری نیز می‌باشد که طبقه متوسط جدید نام دارد. منظور از طبقه متوسط جدید که نخستین بار در ادبیات جامعه‌شناختی آمریکایی یعنی در نوشته‌های افرادی چون سی. رایت، می‌لیر و هارولد لاس‌ول مطرح شد، گروه‌های اجتماعی جدیدی هستند که میزان تاثیرگذاری آن‌ها بر پویای تحولات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی نسبت به طبقه متوسط سنتی چه از نظر کیفی و چه از نظر کمی روز به روز افزایش می‌یابد. به ویژه در کشورهایی چون ایران که با افزایش مستمر جمعیت و گسترش دیوان سالاری اداری و سیاسی روبروست.

از منظر پیشینه و سابقه تشکیل طبقه متوسط، باید گفت که اصطلاح طبقه متوسط جدید در قرن نوزدهم به عنوان نیروهای اجتماعی بین مالکین و کشاورزان و کارگران کاربرد داشته است، ولی در قرن بیستم به ویژه از جنگ جهانی دوم به بعد متأثر از دگرگونی‌های اجتماعی و صنعتی و به لحاظ حضور تحلیلگران و جامعه‌شناختان انتقادی نظام سرمایه داری در مجادلات دانشگاهی، این اصطلاح کاربرد گسترده‌تر و عمومی‌تری پیدا کرد. اکثر نظریه پردازان انتقادی و تحلیلگران مسایل اجتماعی مانند سی رایت می‌لیر، رالف دارندروف، سیمور مارتین لیپست، مانفرد هالپرن ساموئل هانتینگتون، موریس هالیواکس، تام باتامور و آنتونی گیدنز در بررسی‌های جامعه‌شناسانه خود از طبقه متوسط جدید به عناوین مختلف یقه سفیدان، نخبگان جدید طبقه متوسط شهری و طبقه کارگر جدید و غیره نام برده، نقش آنان را در تحولات سیاسی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهند. در واقع تمام نیروهای اجتماعی باسواد و تحصیل کرده شهری یعنی صاحبان مشاغل چون دیوانیان یا حقوق بگیران حکومتی، حق‌دانان، پزشکان، مهندسان، وکلا، اساتید دانشگاه، تکنسین‌ها مدیران و هر شخصیت دیگری که به صورت فکری در تلاش تامین معاش و تغییر اجتماعی و سیاسی وضع موجودند جزو طبقه متوسط جدید محسوب می‌شوند (Azghandi, 2006).

به طور کلی طبقه متوسط جدید را می‌توان به دو گروه دیوانیان و صاحبان مشاغل فرهنگی یا روشنفکران تقسیم کرد. هر یک از این دو گروه نیز به گروه‌های کوچک تری تقسیم می‌شوند. دیوانیان می‌توانند با لیاقت و کاردانی و یا از طریق زد و بندهای گروهی به بالاترین و عالی‌ترین سمت در تصمیم‌گیری حکومتی ارتقاء پیدا کنند. جایگاه اجتماعی و کارکرد آنان با اکثریت حقوق بگیرانی که از لحاظ درآمد در سطح متوسط و یا پایینی قرار دارند، کاملاً فرق می‌کند. به همین ترتیب روشنفکران را به طرفداران وضع موجود و در بدترین شرایط نیروهای ارتجاعی و روشنفکران طرفدار تغییر وضع موجود و انقلابی تقسیم می‌کنند. بحث در این جا مربوط به گروه تحصیل کردگان است که چه از لحاظ کمی و چه از لحاظ کیفی یکی از عمده‌ترین گروه تشکیل دهنده طبقه متوسط جدید، حقوق بگیران دولت اند. حقوق بگیران دولتی بر خلاف طبقه متوسط سنتی یا در استخدام دایمی دولت هستند و یا به نحوی از انحاء به تشکیلات دولتی وابسته می‌باشند. بدین خاطر، دولت و کارمندان را هم از طریق ادارات و هم از جنبه کارکرد تحت کنترل دارد. کارمندان دولت دارای سرشت و کارکرد دوگانه‌ای هستند. از یک طرف چون وابسته به دولت می‌باشند، منافع شان با ثبات سیاسی جامعه گره خورده است و از طرف دیگر به خاطر ماهیت طبقاتی خرده بورژوازی که دارند می‌توانند در شرایط انقلابی از خود انسجام سیاسی نشان دهند و چه بسا علیه دولت و طبقه حاکم وارد صحنه شوند. مهمترین ویژگی آن‌ها در این است که منبع درآمد شان حقوقی است که در مقابل آرایه تجربه و علم و تخصص خود دریافت می‌نمایند (Azghandi, 2000).

طبقه متوسط جدید اعم از حقوق بگیران دولتی و شاغلین امور فرهنگی به رغم دارا بودن جایگاه اجتماعی و اقتصادی مهم در جامعه وضعیت مالی خوبی ندارند، ولی برای پرداختن به مسایل سیاسی و فرهنگی جامعه هم مجال و فرصت بیشتری دارند و هم نسبت به سایر طبقات و اقشار جامعه از تغییرات اصلاح طلبانه در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی استقبال بیشتری می‌نمایند. در واقع گرایش اصلی

این طبقه متوجه صنعتی کردن کشور در کنار تصمیم و اجرای عدالت اجتماعی است و از گسترش فرهنگ که موجب اتحاد و وحدت ملی و دستیابی به سایر اهداف می‌شود، حمایت می‌نماید (Azghandi, 2000).

طبقه متوسط جدید با نقش برجسته‌ای که در عرصه‌های فرهنگی مدیریتی و اقتصادی جامعه دارد، به مرور نظام ارزشی جدید و هنجارهای نوینی می‌سازد که ساختار سنتی نمیتواند حافظ آنان باشد. به تبع حضور همه جانبه است که خواستار مشارکت هر چه بیشتر و سهمین شدن در نهاد قدرت دولتی است. حال اگر دگرگونی‌های اصلاح طلبان در بخش‌های فرهنگی و صنعتی در به قدرت رسیدن طبقه متوسط جدید کمک رساند، می‌توان انتظار دموکراتیزه شدن جامعه را داشت. ولی اگر به جای دموکراتیزه شدن جامعه و توسعه صنعتی نظام سوداگری- دلالی رشد نماید و طبقات سنتی به رغم تحولات سیاسی و اجتماعی صورت گرفته، خط دهنده اصلی سیاست و اقتصاد باشند، در آن صورت طبقه متوسط جدید را باید در بازی سیاسی بازنده تلقی کرد، چراکه مجبور هستند مثل گذشته تمام تصمیمات و اقدامات فرهنگی و مالی خویش را با ارزش‌های سنتی و نظام اقتصاد تجاری و دلالی هماهنگ نمایند (Azghandi, 2006).

در کنار دیوانیان، روشنفکران به عنوان یکی دیگر از نیروهای اجتماعی عضو طبقه متوسط جدید منشا آثار فراوانی در روند نوسازی سیاسی و دگرگونی اجتماعی جوامع مختلف هستند. هر چند که تعاریف و برداشت‌های گوناگونی درباره روشنفکران چه در مفهوم و چه در کارکرد ارائه شده، اما در یک تحلیل جمع بندی شده، می‌توان ویژگی‌های مهم زیر را برای آن‌ها بر شمرد:

الف) خلق اندیشه‌های نو،

ب) فرا رفتن از سنت‌ها و چارچوب‌های رایج اندیشه،

ج) ابراز علاقه جدی به میهن و مصلحت عمومی،

د) مسئولیت پذیری و انجام کار فکری مستمر به عنوان حرفه اصلی،

ه) نقد وضع موجود سیاسی و اجتماعی،

و) ارائه راه حل‌ها و جسارت جستجوگری. (ازغندی، ۱۳۸۵: ۱۱۸)

در واقع تحت تاثیر جسارت و جستجوگری است که جریان روشنفکری با تعهد روشنفکرانه ملازمه پیدا می‌کند و روشنفکر با مشکلات واقعی درگیر می‌شود. طرحی نو نه تنها برای جامعه خود بلکه برای کل جهان می‌ریزد. در واقع طبقه متوسط جدید به طور عام و روشنفکران به طور خاص یکی از پایه‌های اصلی دموکراسی در تمام جوامع به شمار می‌آیند (Azghandi, 2006).

معمولاً روشنفکران از گروه‌های بسیار کوچکتری از افراد تشکیل شده اند که در آفرینش انتقال و نقادی تولیدات فرهنگی و اندیشه‌ها نقش مستقیمی دارند. این عده شامل: نویسندگان هنرمندان، دانشمندان، نظریه پردازان اجتماعی، اساتید دانشگاه و مفسران سیاسی می‌باشند. تعیین دقیق مرزهای این گروه شاید دشوار باشد و لایه‌های پایین تر آن با مشاغل طبقه متوسط مانند معلمی و روزنامه نگاری ادغام می‌شود. خلاصه آنکه هر فرد تحصیل کرده‌ای که در یکی از حوزه‌هایی مشغول فعالیت باشد با تولید و توزیع دانش ارتباط دارد، می‌تواند روشنفکر تلقی شود. علاوه بر این روشنفکر کسی است که علاوه بر داشتن سواد و آگاهی سیاسی، در خلق و حفظ و انتقال سنت‌ها و ارزش‌های والای فرهنگی نقش اساسی دارد و مبلغ و مروج حقیقت، زیبای و عدالت است و همزمان وضع موجود را مورد انتقاد قرار می‌دهد و در توسعه و پیشرفت فرهنگ و اقتصاد جامعه نقش تعیین کننده‌ای بر عهده دارد (Bayat, 1983).

به این ترتیب طبقه‌ای در کنار طبقات و اقشار دیگر جامعه به وجود آمده بود که آداب و رسوم دیگری را جستجو می‌کرد و خواستار مشارکت جدی در فرآیند تصمیم گیری سیاسی و اقتصادی و برخورداری از امتیازات سیاسی و مدنی بیشتری بود، هر چند که گروه‌های تشکیل

دهنده طبقه متوسط در ۷۲ سال عمر مشروطیت به استثنای مقاطع کوتاهی از تاریخ سیاسی، فرصت مشارکت فعال و جدی سیاسی را به دست نیاورد، ولی بدون تردید کارگزاران اصلی نوسازی اداری، اجتماعی و صنعتی بودند (Azghandi, 2006).

در طرح طبقه‌ای وبر، طبقات متوسط از افرادی تشکیل یافته اند که امروزه کارگران (یقه سپید) نامیده می‌شوند. زیرا مهارت‌هایی را که آن‌ها به فروش می‌رسانند متضمن کار بدنی نیست صاحب منصبانی دولتی از قبیل سیاستمداران و مجریان، مدیران تجارتخانه‌ها، اعضای مشاغل از قبیل پزشکان حقوقدانان، معلمان، روشنفکران و متخصصین و تکنسین‌ها در هر نوع، کارمندان یقه سفید سطح پایین و کارکنان دولت، اینان به واسطه اینکه مهارت هایشان از سطح تقاضای نسبتاً بالایی در جوامع صنعتی بر خور دار است، بدین لحاظ معمولاً قدرت سیاسی و اقتصادی بیشتری را نسبت به آنانی که کارهای بدنی می‌کند دارا می‌باشند (Mils, 1956).

گرب با نگاهی تطبیقی به آراء مارکس و ماکس و بر در مورد طبقه متوسط می‌گوید که: بحث از طبقه متوسط برای درک آراء مارکس و وبر اهمیت بسیاری دارد و شاید مهمترین مسئله در مناقشه بر سر ماهیت طبقه‌ها در جوامع جدید باشد. اگر فقط یک تفاوت بنیادی بین مارکس و وبر در مورد موضوع ساختار طبقاتی وجود داشته باشد، آن تفاوت آراء آن‌ها در باره طبقه متوسط است خاصه بخش حقوق بگیر غیر یدی (Grabb, 1994).

بندورا می‌گوید: افراد طبقه متوسط، کنشگران اصلی جنبش‌های نوین اجتماعی از جنبش طرفدار صلح و فمینیسم گرفته تا جنبش طرفدار محیط زیست هستند. طبقه متوسط هر چند ضرورتاً سازمان یافته تر از فقرا و حاشیه نشینان نیست، اما منابع مهمی دارد که عبارتند از:

الف) مهارت‌های سیاسی و فرهنگی، آموزش، موقعیت‌هایی در دستگاه و تشکیلات دولتی و یا در بخش‌های اصلی دنیای حرفه ای،

ب) این طبقه یعنی طبقه متوسط توده منتقدی در جامعه به وجود می‌آورد،

ج) طبقه متوسط از متخصصین مدیران و توجه رسانه‌ها بر خور دار است،

د) مهمتر اینکه، افراد طبقه متوسط در جامعه خود احساس مالکیت از خود نشان می‌دهند. افراد متعلق به این طبقه در تثبیت هنجارها ارزش‌ها و آداب و رسوم مشارکت می‌کنند تا جامعه دلخواه شان را بسازند. البته افراد طبقه متوسط مختلف هستند، عده‌ای متری و محافظه کارند و عده‌ای به لحاظ سیاسی فعال و عده‌ای نیز بی تفاوت هستند (Bendreau, 1999).

بررسی شرایط و عوامل پیدایش و شکل گیری طبقه متوسط جدید در ایران

بدون تردید تاسیس موسسات تمدنی و گسترش کمی و کیفی نظام آموزشی و به طور کلی وجود تحصیل کردگان در هر سطحی از جوامع دستخوش دگرگونی‌های اجتماعی، یکی از عوامل مهم شکل گیری و گسترش طبقه متوسط جدید است. این امر با رفتن ایرانیان به خارج از کشور در قرن نوزدهم شروع و با اعزام تعداد زیادی دانشجو به کشورهای اروپایی و تغییر نظام آموزشی رسمی و اجباری در سال‌های سلطنت پهلوی اول به اوج رسید. دانشجویان اعزامی به خارج پس از بازگشت در مراکز مدیریتی، اداری ایران مشاغل مهمی را حتی تا سطح وزارت احراز می‌کردند. در تاریخ یک صد ساله ایران نمونه‌های بسیاری از این شخصیت‌ها را می‌توان یافت. اما منظور از طبقه متوسط جدید تحصیل کردگانی هستند که در معنای جدید کلمه از هنگام برخورد تمدن ایرانی با مدنیت غربی پدید آمده اند. به عبارت دیگر، همگام با تاسیس موسسات تمدنی به تبع اروپائیان مقدمات پیدایش تحصیل کردگان، روشنفکران به معنای جدید و در کنار اندیشمندان متقدم به اولین تماس‌های ایرانیان با فرهنگ اروپایی و به دنبال آن اقدامات اصلاح گرایانه برخی از سیاستمداران نیمه دوم قرن نوزده و نیمه اول قرن بیستم ایران بر می‌گردد که خواستار دگرگونی در ساختار طبقاتی، تغییر نظام آموزشی و تحول در امور اداری و سیاسی جامعه ایران بودند. دولت‌های عصر مشروطیت اعم از اینکه تحت تاثیر تحولات فزاینده فرهنگی و تکنولوژیک غرب قرار گرفته بودند و یا اینکه عوامل و شرایط

داخلی آنان را به نوسازی همه جانبه اقتصادی و اجتماعی تحمیل می‌کرد، مجبور بودند جهت تامین نیروهای مناسب و کار آمد برای جامعه دستخوش دگرگونی ایران به تاسیس مراکز آموزشی عمومی و مالی اقدام بورزند. لذا نخست نظام آموزشی به طور اساسی تغییر کرد و از شکل خصوصی- مکتبی به نظام آموزش دولتی- اجباری تبدیل شد. در بین سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ ظرفیت آموزشی تا دوازده برابر افزایش یافت. بین سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ تعداد مدارس ابتدایی از ۲۳۲ به ۲۴۰۷ واحد مدرسه دولتی افزایش یافت و تعداد دبیرستان‌ها از ۳۳ به ۲۹۹ واحد رسید. در سال ۱۳۲۰ سال سقوط رضا شاه بیش از ده هزار دانش آموز دیپلم گرفته بودند و بیش از ۶۵ هزار نفر آموزش ابتدایی را تمام کرده بودند. در طول ۱۶ سال سلطنت رضا شاه علاوه بر مدارس و دبیرستان ها، ۸ دانش سرای تربیت معلم و هنرستان با کمک آلمانی‌ها در شهرهای بزرگ ایران تاسیس شد (Abrahamian, 1998).

بر طبق قانونی که در مجلس شورای ملی گذشت، دولت موظف شد سالانه ۱۰۰ نفر از فارغ التحصیلان ممتاز دبیرستان‌ها را برای ادامه تحصیل به خارج از کشور بفرستد. افرادی که به این ترتیب در خارج از کشور تحصیل کرده بودند، هنگام بازگشت به کشور در دبیرستان‌ها و هنرستان‌ها مشغول به کار شدند و همچنین در تاسیس دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۳ کمک شایانی نمودند. در سال ۱۳۲۹ بالغ بر ۵۰۰ نفر از فارغ التحصیلان بورسیه خارج از کشور به وطن بازگشته و ۲۵۰ نفر نیز مشغول اتمام تحصیلات خود بودند (Azghandi, 2006).

یکی دیگر از اعضا طبقه متوسط جدید در کنار تحصیل کردگان شامل نیروهای می‌شود که به عنوان حقوق بگیر در بوروکراسی‌های اداری، مالی و سیاسی حکومتی به کار مشغول هستند. در زمان قاجاریه با دیوان سالاری کوچکی که در تیول درباریان و دودمان‌های دیوانی قدیمی و رهبران خان‌ها و عشایر بود، طبقه متوسط جان تازه‌ای در تکوین خود گرفت. در دوره اول مشروطیت از اواسط مرداد ۱۲۸۵ تا آذر ۱۳۰۴ یعنی از پیروزی انقلاب مشروطیت تا فروپاشی سلسله قاجار و به قدرت رسیدن سلسله پهلوی در مجموع ۳۲ نخست وزیر به قدرت رسیدند که با توجه به تکراری بودن کابینه‌ها و یا ترمیم آن‌ها در کل ۱۸ نخست وزیر بیش نیستند. از این ۱۸ نخست وزیر ۱۰ نفری دارای منشا کارمندی می‌باشند، بدین ترتیب که ۴ نفر دارای مشاغل عالی رتبه سیاسی، ۴ نفر کارمند عالی رتبه کشوری و ۲ نفر دیگر کارمند عالی لشکری بوده اند. در ضمن از این ۱۸ نفر ۷ نفر دارای تحصیلات دانشگاهی و بقیه دارای تحصیلات قدیم بودند. همچنین در این دوره از مجموع ۱۱۲ وزیری که عهده دار اداره امور کشوری و لشکری مملکت بودند، ۸۸ نفر شان از میان دیوانیان و تکنوکرات‌ها برخاسته بودند. از این تعداد ۶۰ نفر از وزیران و کارمندان عالی رتبه و بقیه را کارمندان جزء لشکری و کشوری تشکیل می‌دادند. اما در سال‌های سلطنت رضا شاه تغییرات مهمی در نظام اداری کشور صورت گرفت. دیوان سالاری خارق العاده گسترش یافت و مشاغل دولتی به کنترل طبقه متوسط جدید تحصیل کرده در آمد. به تدریج مستوفیان قدیمی، میرزاهای موروثی و وزیران مرکز نشین فاقد تجربه و کارآیی لازم توسط هزاران کارمند تمام وقت در ده وزارتخانه امور خارجه، جنگ، عدلیه، راه، معارف، تجارت، پست و تلگراف، کشاورزی، صنایع و کشور جایگزین شدند. چهار وزارتخانه جنگ، کشور، عدلیه و معارف نیز کاملاً بازسازی شدند و تعداد کارمندان از ۲۰ هزار نفر به ۲۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۲۰ می‌رسید. تقسیمات کشوری پیشین از بین رفت و تقسیمات جدیدی با ۱۱ استان، ۲۹ شهرستان و بخش‌ها و دهستان‌های متعدد جای آن را گرفت (Azghandi, 2006).

طبقه متوسط جدید در حال شکل گیری سال‌های سلطنت رضا شاه اعم از تحصیل کردگان و دیوانیان، وجود رضا شاه را برای جلوگیری از گسترش هرج و مرج و تجزیه ایران و نیز انجام اصلاحات ضروری می‌دانستند و بدین خاطر در این راه چه کشوری و چه لشکری به او کمک‌های شایانی کردند. اصولاً تامین امنیت سیاسی در سراسر کشور و نوسازی اجتماعی از خواسته‌های تمام طبقات و اقشار جامعه ایران پس از مشروطیت را تشکیل می‌داد. ملک اشعراى بهار در دفاع از شخص مقتدری که قابلیت تامین ثبات راه دار است می‌نویسد:

"همه مردم از بی‌ثباتی مستمر، هرج و مرجع و یکه تازی رهنزان و یاغیان در سراسر کشور و هزاران مفاسد دیگر به تنگ آمده بودند. بدین خاطر در انتظار مردی بودند که همت کرده مملکت را از این منجلاب بیرون آورد. همه کس و همه دست‌ها خسته شده بودند و تنها سردار سپه بود که خستگی نمی‌دانست، آمد و آمد و همه چیز و همه کس را در زیر بال‌های قدرت خود گرفت." (Bahar, 1978).

البته تنها ملک الشعرا بهار نبود که در دفاع از به قدرت رسیدن رضا خان پرداخت، بلکه نظامیان، تجار و بسیاری از شخصیت‌های سیاسی معروف چون احمد کسروی، سلمان میرزای اسکندری، آیت الله سید حسن مدرس، سید محمد تدین و ده‌ها نفر دیگر سال‌ها در انتظار حضور شخصیت با قدرتی چون رضا خان بودند. آیت الله سید مصطفی کاشانی در مجلس موسسان به فروپاشی قاجار و به قدرت رسیدن رضا شاه رای مثبت داد. آیت الله محمد حسین پائینی غروی نظریه پرداز برجسته مشروطیت که کتاب (تنبیه الامه و تنزیه المله) از مهمترین و کامل ترین مدافع شرعی از قانون اساسی مشروطیت بود از طرفداران و حامیان سردار سپه و رضا شاه بعدی بود و تا پایان عمر روابط بسیار دوستانه‌ای با او داشت. اما تمام کسانی که در به قدرت رسیدن رضا شاه به او کمک کردند، از سرهنگ آیرم و تیمور تاش گرفته تا سردار اسعد بختیاری، عبدالحسین دیبا و محمد علی فروغی تا سال ۱۳۲۰ یا کشته شدند یا به زندان افتادند و یا اینکه از کار بر کنار شدند. رضا شاه به کارمندان و تحصیل کردگان حامی خود نیز رحم نکرد. هر چند که بدون تردید طبقه متوسط جدید در این دوره رشد قابل توجهی کرد و در اثر اصلاحات اجتماعی و اقتصادی جان تازه گرفت، ولی چون به آن‌ها اجازه فعالیت سیاسی در نهادهای مشارکت قانونی داده نمی‌شد و چون گردش نخبگان حالت بیرونی نداشت و افراد تنها به خاطر اعتماد شخص شاه به آنان به مقامات و سمت‌های بالا و عالی رتبه دست پیدا می‌کرد، بدین خاطر زمانی که رضا شاه مجبور به ترک ایران شد، هیچ نیروی اجتماعی از جمله طبقه متوسط جدید، حتی نظامیان حاضر به حمایت از او نشدند. در واقع، در دوران ۱۶ سال سلطنت رضا شاه حقوق بگیران عالی رتبه دولتی به خاطر منشا زمین داری و اشرافی تا اندازه‌ای از استقلال رای و عمل نسبی در فرآیند تصمیم گیری و اجرایی بر خور دار بودند (Azghandi, 2006).

بررسی پویا ساختار طبقه متوسط در تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی معاصر ایران

همانگونه که گفته شد، طبقه متوسط در هر جامعه‌ای اقشار مختلفی را در بر می‌گیرد که دارای منشاء اجتماعی و خواسته‌ها و گرایش‌های سیاسی متفاوت هستند. در ساخت و ترکیب اصلی این طبقه از روحانیون، بازاریان، دیوانیان و تحصیل کردگان نام برده می‌شود. با عنایت به اینکه طبقه متوسط ایران از نیروهای اجتماعی مختلفی تشکیل شده اند و دارای منافع متعارض و به ویژه به خاطر اینکه این اقشار تاریخ پیدایش دوگانه‌ای دارند، جامعه شناسان این طبقه را به دو گروه سنتی و جدید تقسیم می‌کنند. طبقه متوسط سنتی را روحانیت و خرده بورژوازی شهری یعنی تجار، پیشه وران و کاسبکاران تشکیل می‌دادند. این دو، روحانیت شیعه با خرده بورژوازی سنتی از قدیم الایام روابط صمیمانه‌ای با یکدیگر داشتند. به موازات کاهش کمی قشر روحانیون در پویا نوسازی صنعتی و آموزش کشور خرده بورژوازی، تحت تاثیر افزایش جمعیت و گسترش شهرها روز به روز افزایش یافت و به رغم توسعه بخش مدرن بازرگانی و وجود بورژوازی دلال در سال ۱۳۵۷ بازرگانان یک سوم واردات و دو سوم خرده فروش کشور را کنترل می‌کردند (Halliday, 1979). در تهران، شمار افراد در این حرفه‌ها از ۱۲۰۰۰ در سال ۱۳۰۷ به ۲۵۰۰۰۰ در سال ۱۳۵۵ افزایش یافت. اواخر سال ۱۳۵۰ خرده بورژوازی سنتی و شاگردان آن بیش از یک چهارم نیروی کار شهری را تشکیل می‌دادند (Ashraf & Banuazizi, 1992).

استقلال روحانیون و بورژوازی ملی از سایر طبقات و اقشار جامعه نسبت به نظام سیاسی بیشتر بود. منابع در آمد این دو گروه به گونه‌ای بود که دولت نمی‌توانست مستقیماً آن را کنترل کند. محمد رضا شاه در ۱۵ سال آخر سلطنت خود با بازاریان به دلیل استقلال نسبی آن‌ها و همچنین ارتباط تاریخی و متداوم آنان با نهاد روحانیت و روحانیون دشمنی می‌نمود و برای کنترل آن‌ها از هیچ گونه اقدام قانونی و غیر قانونی جهت کاهش نفوذ آن‌ها فرو گذار نکرد. نیکی کدی در کتاب (ریشه‌های انقلاب اسلامی) در باره اقدامات شاه علیه بازاریان می‌نویسد:

"رژیم پهلوی در طول سالیان متمادی سعی کرد که از طریق ساختن خیابان ها، مغازه ها، مدارس و موسسات جدید در فاصله‌ای دور از بازار حتی المقدور قدرت آن را تضعیف کند. هم چنین از کارهای دیگران رژیم کنترل توزیع کالا و مبارزه علیه گرانفروشان سود جو و بالاخره با محدود کردن اعتبارات کم بهره دولتی در مورد بازاری ها بود. با وجودی که قدرت اقتصادی به عمده به بخش مدرن منتقل گردید، اما بازاری ها نه دچار ترس شدند و نه از تعدادشان کاسته شد." (Keddie, 1990).

در کنار طبقه متوسط سنتی با نیروهای دیگری تحت عنوان طبقه متوسط جدید که در بر گیرنده کارمندان ادارات، تحصیل کردگان، مدیران، تکنسین ها، صاحبان مشاغل آزاد مانند حقوق دانان، پزشکان، مهندسان روبرو هستیم. پیدایش طبقه متوسط جدید در ایران محصول نفوذ فرهنگ و تکنولوژی غرب، گسترش کمی و کیفی آموزش و پرورش و رشد فزاینده دیوانسالاری است. به سخنی دیگر، از طبقه متوسط جدید در ایران تنها می توان در دوران حکومت خاندان پهلوی سراغ گرفت. اعضاء طبقه متوسط جدید اصولا دارای تحصیلات بوده و برای گذراندن زندگی بر دانش و مهارت خود تکیه دارند و همین امتیاز به آن ها امکان می دهد که به عنوان حامل اصلی افکار و اندیشه های نو در دگرگونی اجتماعی جامعه نقش اساسی بازی کنند. اعضاء طبقه متوسط جدید بر خلاف طبقه متوسط سنتی که با دستگاه حکومتی در شرایط خاصی ارتباط بر قرار می کردن، یا در استخدام دولت اند و یا به نحوی از انحاء به تشکیلات دولتی وابسته می باشند.

عمده ترین گروه تشکیل دهنده طبقه متوسط جدید حقوق بگیران دولت اند. دیوانیان در واقع اصلی ترین پایگاه اجتماعی قدرت سیاسی به شمار می آیند. هر چند که اهمیت دیوانیان بنا به ماهیت نظام سیاسی متفاوت است، ولی عملکرد آن ها نسبت به دولت یکسان است. بدین معنی که عمدتا از اقتدار دولت حمایت می کنند. کنترل دولت بر دیوانیان هم به صورت عمودی یعنی سازمانی است و هم به صورت افقی که شامل کنترل دولت بر دیوانیان می شود. در ایران دیوانسالاری و دیوانیان از آغاز حاکمیت سلسله پهلوی گسترش یافت و این گسترش مترادف بود با افزایش اقتدار دولت و تمرکز قدرت در نزد شاه. بنابراین اهداف آن ها و به نحوی منافع آن ها با ثبات سیاسی و اجتماعی دولت یکسان بود. به ویژه از لحاظ سیاسی دیوانیان علاوه بر اینکه تشکیل دهنده مبانی قدرت اجتماعی دولت بودند به عاملی برای صعود و استقرار آن بر جامعه و استقلال نسبی دولت از جامعه تبدیل شده بودند. اصولا چون طبقه متوسط جدید یک طبقه متجانس نیست. از این رو فاقد ایدئولوژی مستقل و منافع طبقاتی معین و تعریف شده است. از طرف دیگر چون اعضا طبقه جدید دارای پایگاه اجتماعی مختلفی هستند، این امر مانع از تشکیل طبقه ای مستقل در برابر کنش های سیاسی خواهد بود. این خصوصیت نوعی دوگانگی در درون خود دارد. از یک سو این طبقه به عنوان نیروی کنترل کننده مردم مورد استفاده قرار می گیرد و از سوی دیگر تحت شرایط انقلابی تا حد زیادی انسجام سیاسی از خود نشان می دهد و چه بسا به صف انقلاب و انقلابیون می پیوندند.

در کل طبقه متوسط جدید در دوران سلطنت ۳۷ ساله پهلوی دوم همین نقش دوگانه در پویش تحولات سیاسی و اجتماعی و در نخبه سازی سیاسی بازی نموده است. در سال های توسعه اقتصادی نسبی سال های سلطنت رضا شاه و صدارت امیر عباس هویدا طبقه متوسط جدید که منافع مادی خود را با دگرگونی های اجتماعی حکومت سازگاری دید، در برابر سیاست های فرا طبقاتی دولت واکنش جدیدی انجام ندادند. خروج رضا شاه از کشور در سال ۱۳۲۰ مصادف بود با شکوفایی غیر منتظره فعالیت سیاسی اعضا طبقه جدید به ویژه روحانیون، بازاریان و روشنفکران. به عبارت دیگر، عاملین اصلی نهضت ملی کردن صنعت نفت را اعضا طبقه متوسط تشکیل می دادند. بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و یورش ارتجاعی دستگاه پلیسی به نهادهای مشارکت قانونی تا اوایل دهه ۱۳۴۰ رابطه حکومت با طبقه متوسط جدید یک دوران صبر و انتظار را گذراند و سپس در ۴ سال اول دهه ۱۳۴۰ بار دیگر طبقه متوسط علیه حکومت وارد صحنه شد. رونق اقتصادی و بازرگانی سال های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ به مشارکت کمی اعضا طبقه متوسط جدید کمک نمود و آن ها را از بسیاری مزایا بهره مند ساخت در عین حال شرایط به

وجود آمده سال‌های ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۷ فرصتی برای طبقه متوسط جدید فراهم ساخت که بر خلاف انتظار شاه و دستگاه حکومتی این طبقه به تدریج از حکومت قطع امید کند و با ائتلاف با طبقه متوسط سنتی در صف انقلاب قرار گیرد (Ashraf, 1993).

نقش طبقه متوسط جدید در پیروزی انقلاب اسلامی

انقلاب ۱۳۵۷ یا انقلاب ۱۹۷۹ که بعنوان انقلاب اسلامی یا انقلاب ایران نیز شناخته می‌شود، یک دگرگونی بزرگ سیاسی و اجتماعی بود که بین ۱۷ دی ۱۳۵۶ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ معادل ۷ ژانویه ۱۹۷۸ تا ۱۱ فوریه ۱۹۷۹ با مشارکت طبقات مختلف مردم انجام پذیرفت و نظام پهلوی را سرنگون و زمینه روی کار آمدن نظام جمهوری اسلامی ایران به رهبری مرجع تقلید شیعه، سید روح الله خمینی را فراهم کرد. تفکرات و شخصیت‌های اسلامی در این انقلاب حضور برجسته داشتند و خمینی آن را (انقلاب اسلامی) خواند. علاوه بر اسلام‌گرایی، ایدئولوژی‌های مختلفی نظیر سوسیالیسم و ناسیونالیسم نیز در انقلاب حضور داشتند. در عین حال این انقلاب نخستین انقلابی است که اسلام‌گرایی را در خاورمیانه به پیروزی رساند. این انقلاب آخرین نمونه از انقلاب‌های کلاسیک قرن بیستم بود که با گفتمان‌های قهری، سلبی و آشتی‌ناپذیر با تکیه بر ایدئولوژی به نتیجه رسید (Mohammadi, 2006).

در باره علل این انقلاب برخی آن را ناشی از استبداد محمد رضا شاه برخی آن را ناشی از خصلت سلطانیسم و نفوذ پاتریمونالیسم، برخی آن را در ادامه حکومت مطلقه رضا شاه و برخی آن را ناشی از دولت رانتیریسیم محمد رضا شاه دانسته‌اند (Azghandi, 2006).

ویژگی‌های طبقه متوسط جدید پهلوی دوم

اگر بخواهیم نقش طبقه متوسط جدید را در سقوط محمد رضا شاه و برپایی جمهوری اسلامی مورد ارزیابی واقع بینانه قرار دهیم، باید آنان را به دو گروه تقسیم کنیم. اگر آنان را به عنوان افرادی خود آگاه، عقل‌گرا، چون و چرا گو و مسئولیت‌پذیر و منتقد اجتماعی تلقی کنیم که با داشتن ارتباط و همسویی متقابل با توده مردم در تلاش کشف علل اساسی و حقیقی نابسامانی‌های اجتماعی هستند، روشنفکرانند. یعنی کسانی که الگوهای فرهنگی حاکم بر جامعه را با تمام شیوه‌ها و ابزارهای اجرایی و سیاسی آن به مبارزه می‌طلبیدند و با تاکید بر رکود فرهنگ ملی و خلاقیت فکری، دستگاه حکومتی و نظام اجتماعی را به عنوان عامل اصلی بحران سیاسی و فرهنگی جامعه به باد انتقاد می‌گرفتند. خاستگاه این شیوه فکری به دو مسئله مرتبط با هم باز می‌گردد. یکی مسئله خود هویتی و دیگری مسئله رویارویی با تمدن غرب، بدون تردید، تاثیر افکار و اندیشه‌های آنان بر آداب و رسوم و باورهای سیاسی، شناخت فرهنگ ملی و افزایش آگاهی وسیع سیاسی مردم در سال‌های پادشاهی محمد رضا شاه واقعیتی است انکار ناپذیر. البته با گروه دیگری از تحصیل کردگان با بالاترین مدارک دانشگاهی و در عالی‌ترین پست‌های فرهنگی و سیاسی سروکار داریم که به جای نگرشی آزادمنشانه و واقع بینانه تنها کار آنان حمایت از طبقه حاکم و شخص شاه بود و هیچ ارتباطی از جنبه فرهنگی، تاریخی و دینی با مردم نداشتند. بدین خاطر به طور فزاینده‌ای از طبقات و اقشار زحمتکش جامعه دور افتادند. جالب توجه است که وفاداری آنان به شخص شاه نیز ظاهراً فرصت طلبانه و سود جویانه بود، چراکه در بحران‌های مقاطع تاریخ سیاسی ایران و به طور مشخص در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ به جای حمایت از او، از جمله شخصیت‌هایی بودند که با عجله ایران را ترک کردند.

در سطحی دیگر، توسعه اقتصادی، صنعتی و گسترش روابط سرمایه داری به پیدایش و گسترش نیروهای اجتماعی نوینی منجر شد که تحصیلات و قدرت ایفای وظایف اجرایی و فنی از خصوصیات اعضاء این نیروها بود. طبقه جدید در وهله اول خواستار استقرار و تامین آزادی‌های مدنی و سیاسی بودند، ولی همیشه با مقاومت و مخالفت دولت در تحقق این خواسته‌ها روبرو می‌شدند. از یک طرف بنا به ضرورت نوسازی و دگرگونی اجتماعی ظهور طبقه متوسط جدید برای اداره امور کشور امری اجتناب ناپذیر بود. ولی از طرف دیگر دولت تمام امکانات و ابزارهای نظامی، انتظامی و اطلاعاتی را برای کنترل آنان به کار می‌گرفت. ضمن اینکه ساختار و سرشت تکاثر طلبانه نظام بین‌المللی بر این بحران شدت می‌بخشید.

توسعه جهانی سرمایه داری به تدریج ایران را نیز تحت پوشش خود در آورد و با تشدید آن پس از جنگ جهانی دوم باقیمانده سرمایه داری ملی ایران را شدیداً به خود وابسته کرد و موجبات ظهور بورژوازی کمپرادور یا وابسته را فراهم آورد. از آن تاریخ به بعد ایران از جنبه طبقاتی در یک طرف اقلیت صاحب قدرت سیاسی و اقتصادی مورد حمایت نظام بین الملل ولی از مردم دور افتاده و از طرف دیگر طبقه کارگر و طبقات متوسط سنتی و جدید قرار گرفته اند. البته در این ارتباط طبقه متوسط جدید هم از جنبه کارکرد و هم به خاطر نقشی که در نوسازی اجتماعی بر عهده دارد از ویژگی‌های بسیار متنوع و مختلفی نسبت به سایر طبقات برخوردار است:

(الف) اعضای طبقه متوسط جدید به خانواده‌های سنتی، کارگری، دهقانی و دیوانی تعلق دارند،

(ب) دارای تحصیلات بوده، برای تامین زندگی بر علم و دانش و مهارت خود تکیه می‌کنند،

(ج) حقوق بگیر دولت هستند و یا به نحوی به تاسیسات دولتی وابسته اند، به نحوی که بخش اصلی کارکنان سه قوه مجریه، مقننه و

قضائیه را تشکیل داده و موفقیت‌های کلیدی بخش‌های مالی، صنعتی و خدماتی را اشغال نموده اند،

(د) آنان کارگزاران اصلی دولت سازی و نوسازی اجتماعی در ۵۳ سال سلطنت پهلوی‌ها بودند. یا به عبارتی طبقه متوسط جدید حاصل

گرایش شدید نظام اقتدار گرای سنتی پهلوی به نوسازی بوده است،

(ه) اعضای طبقه متوسط جدید اعم از حقوق بگیران و تحصیل کردگان به خلیقات سنتی وفا دارند و در باورهای دینی رفتار عقلی و

نه جزمی دارند،

(و) اکثریت اعضا طبقه متوسط جدید ایران پهلوی دوم را نسل جوان تشکیل می‌دهند،

(ز) از لحاظ سیاسی اکثر طبقه متوسط جدید پهلوی دوم نسبت به طبقه حاکم بی‌اعتماد بودند، چراکه دستگاه اقتدار گرای سنتی

پهلوی سعی داشت تنها نیازمندی‌های مالی آنان را تامین کند و نسبت به خواسته‌ها و امیال و آرزوهای سیاسی آنان بی‌اعتنا بود. به نوشته

ساموئل هانتینگتون، یک جامعه سنتی هر چه در مسیر نوسازی حرکت کند، در تطبیق با فرآیند مشارکت سیاسی که پیامد گریز ناپذیر نوسازی

است با دشواری بیشتری مواجه می‌شود،

خلاصه آنکه اجرای سیاست نوسازی روز به روز نیازمندیش به نیروی‌های اجتماعی تحصیل کرده افزوده می‌شد، در حالیکه ماهیت

اقتدار گرای نظام سیاسی امکان انعطاف پذیری را در مقابل این نیروهای جدید شدیداً کاهش داده بود. در چنین وضعیتی بود که در سال‌های

۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ نظام سیاسی با نوعی بن بست سیاسی مواجه گردید (Azghandi, 2006).

نقش ائتلافی طبقه متوسط جدید در پیروزی انقلاب اسلامی

پیروزی انقلاب اسلامی نیز همانند انقلاب مشروطیت حاصل ائتلاف طبقاتی طبقه متوسط با طبقه متوسط سنتی بود. از طرف دیگر

کارمندان به خاطر داشتن حقوق ثابت و برخورداری احتمالی از امتیازات مختلف اداری مجبور بودند وابستگی به دستگاه حکومتی را بپذیرند.

در واقع دیوانیان در یک حالت دوگانگی تعارض گونه قرار گرفته بودند. از یک طرف اساس قدرت اجتماعی دولت را تشکیل می‌دادند و از طرف

دیگر، به نحوی علاقمند بودند که آزادانه از امکانات سیاسی و مدنی برخوردار شوند. در حالیکه دولت به این خواسته دیوانیان کاملاً بی‌اعتنا بود.

بدین خاطر کارمندان دولتی و بخش خصوصی همیشه سعی می‌کردند به رغم تحت کنترل بودن سازمانی- عمودی، کارکردی- افقی در حرکت

ضد دیکتاتوری مشارکت داشته باشند. از جمله در نهضت ملی کردن صنایع نفت در چهار سال بی‌ثباتی همراه با سایر نیروهای اجتماعی علیه

دستگاه حکومتی وارد صحنه شدند. در سال‌های ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۷ فرصتی دوباره به دست آوردند تا بر خلاف انتظار شاه به تدریج از دولت قطع

امید کرده، همراه با نیروهای دیگر طبقه متوسط جدید و در ائتلاف با طبقه متوسط قدیم وارد صحنه شده در سقوط نظام پادشاهی مشارکت

نمایند (Ashraf & Banuazizi, 1992).

به این ترتیب می‌توان گفت که انقلاب اسلامی یک اعتبار حاصل یک انشعاب بزرگ و یک ائتلاف بزرگ بود. طبقه متوسط جدید کارکنان دولت و تحصیل کردگان که از اصلاحات دیوانی و صنعتی شاه بهره‌های فراوان بردند، به خاطر اینکه دستگاه حکومتی حاضر به تامین خواسته‌های قانونی و مدنی آنان نبود بر محمد رضا شاه خروج کرده اند و با طبقه متوسط سنتی یعنی خرده بورژوازی و روحانیون که از اصلاحات نوسازگرایانه و دمسازگرایانه محمد رضا شاه دچار خسارت گردیدند، ائتلاف نمودند. ضمن اینکه طبقه کارگر با حضور سازمان یافته و توده‌ای خویش تیر خلاص را به رژیم وارد ساختند. بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد که انقلاب اسلامی طبقه بزرگ بورژوازی کمپرادور را از صحنه سیاسی کشور حذف و مسجد و بازار یعنی روحانیون و بازاریان را جایگزین آن کرد (Azghandi, 2006).

نتیجه‌گیری

در این مقاله، با گردآوری اسنادی داده‌ها و به روش تبیینی (تعلیلی)، توصیفی-تحلیلی و با تحلیل کیفی داده‌ها و با بهره‌گیری از رویکرد نظری طبقه متوسط، ضمن بررسی شرایط و عوامل پیدایش و شکل‌گیری طبقه متوسط جدید در ایران و همچنین بررسی پویا ساختار طبقه متوسط در تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی معاصر ایران نقش طبقه متوسط جدید در انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. در این مقاله بر این نکته تاکید گردید که طبقات متوسط جدید در برگیرنده کارمندان، تحصیل کردگان، مدیران، صاحبان مشاغل آزاد، مانند دیوانیان، حقوق‌بگیران حکومتی، پزشکان، حقوق دانان، مهندسان، وکلا، اساتید دانشگاه، تکنسین‌ها، مدیران، معلمان، روزنامه نگاران و منتقدان وضع موجود می‌باشند. همچنین در این مقاله بر این نکته تاکید گردید که شکل‌گیری طبقه متوسط حاصل و نتیجه رشد جمعیت، رشد شهرنشینی، افزایش میزان تحصیلات و رشد بوروکراسی بوده است. درباره اثبات فرضیه در این مقاله باید گفت که فرضیه مقاله به واسطه داده‌هایی چون: کارکرد و نقش طبقه متوسط جدید به واسطه رشد جمعیت گسترش شهرنشینی در شهرها و افزایش میزان تحصیلات از رهگذر ائتلاف با طبقه متوسط سنتی یعنی روحانیت بازار و طبقات زیرین جامعه، و به واسطه خلاقیت فکری خود آگاهی، عقل‌گرایی، مسئولیت‌پذیر و انتقاد اجتماعی موجب به چالش گرفتن در جهت سقوط پهلوی دوم و حکومت محمد رضا شاه و مآلا پیروزی انقلاب اسلامی ایران اثبات گردید و به سوال اصلی پاسخ داده شد. به عنوان نتیجه‌گیری کلی باید اینگونه گفت که:

- پیروزی انقلاب ایران حاصل ائتلاف طبقات سنتی و طبقات متوسط جدید بوده است،

- نقش آفرینی طبقه متوسط جدید برای پیروزی انقلاب اسلامی با هدف، برون رفت از وضع موجود و رسیدن به وضع مطلوب بوده است.

- نقش آفرینی ائتلافی طبقات متوسط جدید با طبقه متوسط سنتی در پیروزی انقلاب اسلامی با هدف گریز از استبداد و تلاشی برای گذار به دموکراسی بوده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abrahamian, E. (1998). *Iran Between Two Revolutions*. Ney Publications.
- Ashraf, A. (1993). The Social Context of Traditionalism and Modernism. *Iran Nameh Journal*, 15(2).
- Ashraf, A., & Banuazizi, A. (1992). Social Classes in the Pahlavi Period. *Rahbord Journal*, 2(2).
- Azghandi, A. (2000). *Iran's Political Elites Between Two Revolutions*. Ghumes Publications.
- Azghandi, A. (2006). *An Introduction to the Political Sociology of Iran*. Ghumes Publications.
- Bahar, M. o.-S. a. (1978). *A Brief History of Political Parties*. Pocket Books Joint Stock Company.
- Bayat, A. (1983). Workers Control After the Revolution. *Merip*(113). <https://doi.org/10.2307/3011074>
- Bendreau, A. (1999). *Middle classes*. Blackwell Publishers.
- Grabb, E. (1994). *Social Inequality: Classical and Contemporary Theorists*. Moaser Publications.
- Halliday, F. (1979). *Dictatorship and Capitalist Development in Iran*. Amir Kabir Publications.
- Keddie, N. (1990). *Roots of the Iranian Revolution*. Ghalam Publications.
- Mils, C. W. (1956). *White collar: A the American Middle classes*. oxford university press.
- Mohammadi, M. (2006). *An Analysis of the Islamic Revolution of Iran*. Islamic Revolution Documents Center Publications.